

1960'larda Diyanet İşleri Başkanlığı: Kurumsallaşma Yolunun Sancıları

Mehmet Talha Paşaoğlu^{1*+}

¹Siyaset Bilimi, Samsun Üniversitesi, Samsun, Türkiye

*Sorumlu Yazar ve +Sunucu: pasaoglu@gmail.com

Sunum/Bildiri Türü: Oral / Full Paper

Özet – Din-siyaset ilişkisinin 27 Mayıs Darbesi sonrasında ve 1960'lar boyunca aldığı seyir, Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal kimliği ve kurumsallaşma süreci ile bağlantılıdır. Kısa bir kurum tarihi anlatısından sonra, bu çalışmada, 1960'lar boyunca kurum içi ve kurum dışı gelişmelerin aktif siyasetle doğrudan ilişkisi ortaya konulacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal kimliğinin inşası bağlamında yasal düzenlemeler ve resmî söylemler etkili olsa da kurum, 1960'lar boyunca siyasi tartışmaların ortasında kalmıştır. Siyasallaşma ve kutuplaşma atmosferinin etkisi altında kalan kurumun 1960 Darbesi sonrasındaki resmi Meclis zabıtları ve basında çıkan haberler ışığında açığa çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler – Diyanet, din-siyaset ilişkisi, kurumsallaşma

Abstract – The course of the relationship between religion and politics after the coup of 27 May and throughout the 1960s is linked to the institutional identity and institutionalization process of the Presidency of Religious Affairs. After a brief narrative of institutional history, this study will demonstrate the direct relationship between internal and external developments and active political life throughout the 1960s. Although legal regulations and official discourses were effective in the context of the establishment of the institutional identity of the Presidency of Religious Affairs, the institution remained in the midst of political debate throughout the 1960s. The institution, which was under the influence of politicization and polarization atmosphere, was revealed in the light of the official Assembly records and press reports after the 1960 coup.

Keywords – Diyanet, religion-state relations, institutionalization

I. GİRİŞ

Diyanet İşleri Başkanlığının bir aktör olarak kendini ve kurum içi aktörleri sınırlayıp sınırlamadığı, hangi koşullarda sınırladığı önemli bir sorudur. Bu koşullar din-siyaset ilişkisinin Türkiye'deki tarihselliği ile yakından ilişkilidir; diğer bir deyişle, din-devlet ilişkileri hangi merhalelerden geçmiş, Türkiye'nin din politikaları hangi koşullar altında oluşmuş/olgunlaşmış ise, Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal tarihi de o koşulların etkisi altında şekillenmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan beri görünür olan din-siyaset ilişkisinin önemi nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsallaşma serüveni de bu ilişkinin seyrini doğrudan etkilemiştir. Bu sunumda, din-siyaset ilişkisinin 27 Mayıs Darbesi sonrasında ve 1960'lar boyunca aldığı seyrin Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal kimliği ve kurumsallaşma süreci ile doğrudan bağlantılı olduğu iddia edilecektir.

II. YÖNTEM

Çalışmanın yöntemi, metin analizi ve tarihsel-eleştirel analiz olup, Diyanet İşleri'nin kısa tarihine göz gezdirildikten sonra 1960'lar boyunca kurum içi ve kurum dışı gelişmelerin aktif siyasetle doğrudan ilişkisi ortaya konulacaktır. Kurumsal

kimliğin inşası sırasında sadece yasal mevzuatla sınırlı olmayan TBMM'nin belirleyiciliği ve kurumun bünyesindeki aktörlerin din-siyaset ilişkisinin sınırlarını çizme hususundaki ısrarları ve ihtilafları, kurumsallaşmanın nasıl ve ne ölçüde gerçekleştiğini düşündürmektedir. 1965 yılında yürürlüğe giren 633 sayılı yasa ile Diyanet İşleri Başkanlığı, bugün de geçerli olan bir yasal çerçeveye kavuşmuş olsa da, hem bu yasanın içeriği ve uygulanma biçimleri, hem de söz konusu yasal çerçeveyi aşan yürütme-yasama ve kurum faaliyetlerinin birbirleriyle ilişkileri incelenmeye muhtaçtır.

III. 1960 DARBESİ ÖNCESİNDE DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Ulusal Bağımsızlık Savaşı (1919-1923) sırasında geçici olarak ihdas edilip kaldırılan Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti'nin kuruluşundan 1950 seçimlerine kadar din politikalarının önemli bir değişiklik göstermediği söylenebilir. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti, Şeyhulislamlik'tan kalan idari görevlerini yerine getirirken sıkça yönetim değişikliğine uğramış, en sonunda da 1924 yılında çıkan 429 sayılı Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun ile kaldırılmıştır. Bu kanun, din işleriyle ilgili düzenleme yapma yetkisini meclise ve hükümete bırakırken,

aynı zamanda İslami inanç ve ibadatlere ilişkin idari işleri yürütmek için Ankara'da bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmasına karar verilmiştir. Aynı gün (6 Mart 1924) çıkan ikinci yasa 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve üçüncü yasa ise, 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanundur. Şerif Mardin, birlikte yürürlüğe giren bu yasaların bütüncül etkisini, Osmanlı devlet geleneğindeki ilmiye sınıfının ortadan kaldırılması, böylece laikleşmenin sağlanması olarak açıklar.¹ İşlevsel olarak ilmiye sınıfının bir parçası olma özelliğini taşıdığı iddia edebilecek tek merci, ona göre, Diyanet İşleri'nde çalışan bürokratlar olabilir. Ancak bu bürokratların da idare işlevi ve kısıtlı yetki ile sınırlandırılmış olması ulemanın fiilen ilgası anlamı taşımıştır.

1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliğinin ilk başkanı Börekçizade Mehmet Rifat 5 Mart 1941'de vefat edene kadar bu görevde kalır. Kendisinden sonra Ocak 1942'den Nisan 1947'ye kadar bu görevi üstlenen Mehmet Şerafettin Yalıtka'yın dönemi dahil olmak üzere bu çeyrek asırlık yönetimi, TBMM'deki tek parti Cumhuriyet Halk Fırkası'nın iktidarı boyunca yürütülen din politikaları ve yasal düzenlemeler ekseninde okumak yanlış olmaz. Gerçi bu din politikaları kurumların başındaki yöneticilerin görevde kaldığı süreleri ile ölçülemez fakat Diyanet İşleri reislerinin görev süreleri ve değişim tarihleri, bize devletin din politikasının süreklilik taşıdığı kadar esneme emaresi gösterdiği momentleri açıklayacak ipuçlarını verebilir. Bu çerçevede, Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığına kadarki CHP hükümetlerinin, din politikası hususunda ortak bir seyir izlediği söylenebilir.

1940'ların sonuna geldiğimizde ise Muhafazakâr halkın "komünizm tehlikesine" karşı manevi direncini güçlendirmek adına din eğitiminin verilmesi TBMM'de sık sık gündeme gelir fakat Recep Peker gibi sert laiklik yanlıları tarafından reddedilip din politikaları bağlamındaki görece yumuşama ertelenir. İsmet İnönü öncülüğünde çok partili hayata geçmesiyle birlikte ise, DP'ye "din" kozunu vermek istemeyen CHP kadroları, din politikasında bir esnekliğe gider. 17 Kasım 1947'deki 7. CHP Kurultayı'nda laikliğin uygulanışını liberalleştirme kararı alınır. CHP İktidarının laiklik ilkesini katı bir şekilde yorumlamasına bağlı olarak Diyanet İşleri'nin rolünün kısıtlanıp camilerin idaresi ve temel dinî metinlerin Türkçeye tercümesine indirgenmiş olması, ilk kez 1947'de yapılan bu kurultayda eleştirilmiştir. Ayrıca 1947'de hacca gidenlere döviz imkanı getirilip 1949'da ilkökul 4. ve 5. sınıflar için isteğe bağlı din dersi konulur; aynı yıl ilahiyat fakültelerini kaldıran yasa yeniden düzenlenir ve eski haline getirilir.² Parti içi tartışmalarda Komünizm tehlikesine karşı manevi-ahlakî duyguların uyandırılması, müftülerin maaşlarının artırılıp camilerde halkın etkinliğinin artırılması gibi öneriler öne çıkar. Ayrıca, mezhepler ve/veya cemaatler arasında çatışmaların baş göstermesi ve halk arasında ayrılıkların çıkması gibi tehlikelere karşı Başkanlığın tek resmî dinî otorite olarak bir güvence olduğu fikri hakimdir. 1940'ların sonunda CHP ileri gelenlerinin Diyanet İşleri Başkanlığının varlığının ve işlevinin laiklik prensibine aykırı

olmadığını sık sık savundukları görülür. Bu durum Şemsettin Günaltay'ın başvekilliğinde açılım politikalarının parçası olarak okunabilir.

CHP'nin parti ve hükümet olarak başlattığı açılımlar, DP tarafından sürdürülmüştür. Böylece, devletin din politikasında, kasıt bu olsun ya da olmasın, bir süreklilik sağlanmıştır. Söz konusu sürekliliğin çok partili dönemde din-siyaset ilişkisine ve dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığının bir kurum olarak gelişimine yansıdığı görülür. Ayrıca kuruma yüklenen idare işlevinin DP iktidarında esnetildiğine ve kurumun toplumsal ağırlığının arttığına şahit oluruz. DP iktidarı sırasında 21 Nisan 1952 tarihli Hadame-i Hayrat Tüzüğü ve 1956 tarihli Kur'an Öğretim Kursları Özel Talimatı gibi düzenlemelerle din işlerinin idaresi merkezi hiyerarşi bütünlüğüne kavuşturulur. Dolayısıyla, Başkanlığın bir yandan merkez ve taşra teşkilatındaki personel sayısı ve bütçesi artarken gitgide gelişen yapısı içinde idare işlevini kendi kurumlarıyla ve merkezi bir örgütlenmeyle yürütebilmesi mümkün hale gelir. Cumhuriyet Gazetesi arşivine baktığımızda kuruma ve onun personeline ilişkin haberlerin dikkat çekici bir yoğunlukta olduğu söylenebilir. DP'nin din politikalarına eleştirel yaklaşan Cumhuriyet'in duruşu, Ahmet Hamdi Akseki'den sonra kurumun başına getirilen Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Diyanet İşleri Başkanı iken Libya'daki Sunusi tarikatının kurucusunu anma törenine hükümet adına katılmasından ufak bir sütün ve nötr ifadelerle yer vermesinden (11 Eylül 1956), Mustafa Runyun'un vaizlik yaptığı sırada DP milletvekili adayı olmasına şiddetle karşı çıkmasına (9 Ekim 1957) kadar çeşitli tonlarda ve geniş bir yelpazede seyredir

IV. 1960 DARBESİ SONRASINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden 22 Haziran 1965'te yasalaşan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a kadar Başkanlığın idare işlevinin yeni açılımlarla sürdürülmesi, elbette 1950-1960 arası DP dönemi kadar sorunsuz olmamıştır. 10 yıllık DP iktidarında, hiyerarşik bütünlük ve kararlı siyasi irade sayesinde din işleriyle ilgili kararların hızla alınıp uygulanması mümkün olsa da 1960 sonrası için aynısını söylemeyiz. 1960-1965 arasında sıkça değişen hükümetlere ve çoklu siyasi aktörlere bağlı kalmış olan din politikaları, çok sayıda tartışmayı da beraberinde getirmiştir. 22 Eylül 1965 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki bir habere göre ("Diyanet İşlerinde Neler Oluyor?") dönemin Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy, Başbakanlıktan gelen kararnamelerin hiçbirini imzalamayacağını beyan eder; buna gerekçe olarak dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tefvik Gerçeker ile arasındaki "çekişme" gösterilir. Bu dönemde iktidarda olan koalisyon hükümetinin ortağı konumundaki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi mensubu Bakan Altınsoy'un Diyanet İşleri Başkanlığını "kendi eğilimine göre yönetme" isteği sonrası, habere göre, "etrafi derhal ilericiliğe karşı olan zihniyetle sarılıvermiştir."³ Bu bağlamda Altınsoy, bilgisi olmadan tayin yapılmamasını, tamim dağıtılmamasını isteyecek duruma gelmiştir. Bakanlığın tayin durdurma emrinin 4-5 ay sürdüğü belirtilen haberde kurumun başkanı

¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 122.

² Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 59-60.

³ *Cumhuriyet*, "Diyanet İşlerinde Neler Oluyor?", 22 Eylül 1965, s. 1.

Gerçekler'in tutumundan devamlı olarak şikayet edildiği iddiasına yer verilir. Siyasi iktidar ile kurumun yönetim kadrosunun basına yansiyacak ölçüde zıtlaşmaları kurum tarihinde bir ilk gibi gözükmemektedir, ancak son olmayacaktır. Siyasi iktidarların sık sık değişimi Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanını da sıkça değiştireceği için, siyasetten hiçbir zaman arı kalmamış olan din işlerinin idaresi siyasallaşmanın beraberinde düşünsel çatışma alanlarını görünür kılmıştır.

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden beri İnönü'ye verilen hükümeti kurma görevi ömrü kısa süren koalisyon hükümetleri sonrası 1965 Genel Seçimleri öncesinde Kayseri Senatörü Suat Hayri Ürgüplü'ye devredilir. Ürgüplü Meclis'te temsil edilen CHP dışındaki partilerden oluşan bir hükümet kurmuş, hükümetin 3. ayında, takvimler Mayıs 1965'i gösterdiğinde, kurumun yıllık bütçesi Meclis'te görüşüldüğü sırada, Diyanet İşleri'nin laiklik ilkesine aykırılık teşkil edip etmediği tartışma konusu olmuştur. Demokrat Parti'nin mirasçısı olma iddiasıyla halktan oy isteyen hükümet ortağı Yeni Türkiye Partisi (YTP) adına söz alan Erzurum milletvekili Nihat Diler, hakiki sosyal adalet fikrinin komünizmde değil, İslamiyet'te olduğunu söylediikten sonra Başkanlığın bir devlet bakanına bağlı olmasını "laikliğe aykırıdır, çünkü devlet dilediği şekilde diyanet işlerine müdahale edebildiği gibi, din ile devlet işleri de bu noktada birbirine karışmaktadır" sözleriyle eleştirir.⁴ Aslında sadece YTP değil seçmenin gözünde DP'nin mirasını devralmayı, iki iktidar arasında farklılık olsa da esas başarmış görünen Süleyman Demirel'in liderliğindeki Adalet Partisi (AP) içinde de bu konu tartışılmaya devam eder. Fakat 1965 Genel Seçimlerinde tek başına iktidar olup 12 Mart 1971 Muhtırası'na kadar ülkeyi yöneten, daha sonraki Milliyetçi Cephe Hükümetlerine de ortak olan AP hiçbir zaman Diyanet İşleri Başkanlığının kaldırılması veya tekrar yapılandırılması ile ilgili tartışmaları hükümetin gündemine almamıştır. Başkanlık, istikrarsız siyasi hükümetler gelip geçerken ve çalkantılı toplumsal şiddet ortamı sürerken kurumsallaşma çalışmalarını sürdürmüştür. Ne var ki toplumsal kutuplaşma ortamında kurumun kurumsallaşmasını tamamlaması giderek zorlaşır. Siyasi istikrarsızlık ortamının yanı sıra sabık DP iktidarının yeni askerî vesayet rejimi ile arasındaki derin uyuşmazlık, ilkinde yerleşik bürokratik kadroların ikincisinde bıraktığı katı güvensizlik, Başkanlığın kurumsal bir aktör olma yolunda etkisiz kalmasına sebep olur.

1965 mayısında ayrıca Başkanlığın kuruluş kanunu niteliğindeki yasa tasarısı, önce Meclis'in, ardından haziran ayında Cumhuriyet Senatosu'nun gündemine gelerek değişikliğe uğramadan yasalaşır. Bütün partilerin ağız birliği edercesine söz konusu tasarının kurumun ve milletin yararına olduğunu vurgulamaları önemlidir. Zira bundan sonraki dönemde herhangi bir konuda böylesine bir konsensusun Meclis/Senato nezdinde sağlanması mümkün olmamıştır. Bu aşamada Diyanet İşleri Başkanlığı siyaset üstü bir konumda kendini kabul ettirebilmiştir. Fakat kurumsallaşma görüldüğü kadar kolay olmayacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki yasa tasarısı, öncelikle teşkilat yapısını yenileme, kurumun hiyerarşik yapısını ve buna bağlı olarak idari görev dağılımını yerli yerine oturtma amacı taşımıştır.

Buna göre, bir başkanın yönetimi altında iki başkan yardımcısı ile merkez ve iller kuruluşundan oluşan teşkilat yapısı on üyeden müteşekkil Din İşleri Yüksek Kurulu ile desteklenir. Bu kurul, Başkanlığın en yüksek karar ve danışma organı olarak tasarlanmıştır. Ayrıca başkanın denetiminde bir "din şurası" kurulacağı, bu mekanizmanın görevlerinin bir tüzükle açıklanacağı belirtilmiştir. Fakat söz konusu din şurası 1990'lı yıllara kadar toplanamamıştır.

22 Haziran 1965'te kabul edilerek 2 Temmuz 1965'te yürürlüğe giren yasada ayrıca daha önce seçim yolu ve Başkanlığın onayı ile göreve gelen kadroların hiyerarşik atama usulü ile çalışmaları öngörülmüştür. Bununla birlikte Müşavere ve Dinî Eserleri İnceleme Heyeti yerine kurulan Din İşleri Yüksek Kurulunun kurum içinden seçilecek üye sayısının üç katı aday gösterilmesi yoluyla seçeceği üyelerin Diyanet İşleri Başkanının teklifi ve Başbakanın inhası ile Bakanlar Kurulu tarafından atanması öngörülmüştür. Söz konusu kadrolar için aranan nitelikler yasada açıkça belirtilmiştir. Böylece, kurumsal kimliğin yapılandırılması yolunda en büyük adım atılmış olur.

633 sayılı yasanın 25. maddesi devlet memurlarının siyaset yasağını genişleterek din görevlileri için siyasi propaganda yapmaları yanında siyasetçileri ve siyasi partileri övme yasağı da getirmiştir: "Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşunun her derecesinde görev alan personel memurun kanununun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dinî görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilerden herhangi birini veya onların tutum ve davranışlarını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir."⁵ 20 Temmuz 1965 tarihli Milliyet haberi Devlet Bakanı Altınsoy'un "din adamlarının siyasetten uzak tutulması için gayret göstereceğiz" diyerek 633 sayılı yasanın 25. maddesindeki siyaset yasağını altını çizdiğini aktarmıştır. 10 Ekim seçimlerine yaklaşık üç ay kala yaptığı açıklamayla yeni yasanın uygulanışı hakkında bilgi vermek üzere müftüleri Ankara'ya çağırdıklarını ifade eden Altınsoy "siyasete alete olmamaları için bütün gayreti göstereceklerini" belirtir.⁶ Aslında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı çalışan din adamlarının siyasi iktidarın etkisi altında kalıp ona yönelik beyanda bulunmaları DP döneminde başlamış, sabık devrin atadığı kadroların yeni rejim aleyhtarı olmalarından endişe eden 1960-1965 arası hükümetler, Diyanet İşleri başkanlarını sık sık değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda seçimler yaklaşırken din görevlilerinin yine siyasi faaliyet ve beyanda bulunmalarının önüne geçilmek istenmiştir.

633 sayılı yasada ayrıca kurumsal kimlik edinme ve kurumsallaşma yolunda önemli bir adım olarak sözü geçen Dinî Yayınlar Döner Sermayesi'nin ödeneğinin, bu maksatla yapılan yardımlarla birlikte yayın faaliyetinde kullanılacağı belirtilirken ilginç detaylara yer verilmiştir: "Bu sermayenin işletilmesinden elde edilecek kârlar, sermaye 3 milyon lirayı buluncaya kadar döner sermayeye eklenir. Sermaye bu miktardan sonra artanı Hazineye yatırılır ve bütçe gelirlerine geçirilir."⁷ Buradan, kurumun kendine ait bir döner sermayesi olmasına karşın henüz malî özerklikten uzak bir konumda

⁴ *Milliyet*, "Bir defadan fazla Hacca gidilmemesi istendi", 21 Mayıs 1965, s. 2.

⁵ *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun*.

⁶ *Milliyet*, "Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak", 20 Temmuz 1965, s. 3.

⁷ *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun*.

olduğu anlaşılıyor. Yasa maddesinin devamında bağışların ve yardımların söz konusu miktarı aşması halinde dahi, kurumun döner sermayesine ait olacağı ayrıca belirtilip kendi kurumsal kimliğini geliştirmesi amacı ile yapılan maddi katkıların yine bu yönde kullanılacağına güvencesi veriliyor. Ayrıca döner sermayenin kullanımının Maliye Bakanlığınca belirlenen usullere ve Sayıştay denetimine tabi olduğu açıkça belirtiliyor. 26 Nisan 1976 tarihinde 1982 sayılı yasa değişikliğiyle teşkilat yapısına Hac İşleri Müdürlüğü eklenip buna bağlı olarak Hac İşleri Döner Sermayesi kurulur. 3 milyon liralık bir ödenek tahsis edilen bu yeni döner sermaye ise 20 milyon lirayı buluncaya kadar kendi içinde, geçmesi halinde yine hazineye devredilecektir. Ne var ki 1982 sayılı yasa tasarısı Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.

1965 tarihli ve 633 sayılı teşkilat yasasının amacı, dönemin Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: “Yeni kanunun temel espirisi, müspet ve modern ilimle mücehhez ve aynı zamanda din bilgisi tam olan görevlileri camia içinde çoğaltmaktır. Ayrıca din görevi yapanların özel hayatlarında da bu göreve layık olmalarını sağlamaktır.”⁸ Bakan Altınsoy, bu vurgusuyla kurumun mevcut kadrolarında hem din bilgisi hem de pozitif bilimlerden yoksunlukları ve noksanları olan bir personel yapısı bulunduğunu ima etmektedir. Bu itham, önceki devrin kadrolarına dair güvensizliğin işareti.

Bu bağlamda Mehmet Altınsoy’un vurguları aslında sadece dönemin iktidarını değil devletin tüm kurumlarıyla dinî hayat üzerindeki denetim işlevini yerine getirmesi gerektiğini varsayan din politikasının izlerini taşır. “Türkiye’de 65 bin ibadethanede 70 bin din adamının bulunduğu, bunların ancak 10 bin 500’ünün devletin kontrolü altında olduğunu” açıklayan Altınsoy yeni kanunla birlikte hem din adamlarının refaha kavuşacaklarını, çünkü tamamının devlet memuru yapılarak düzenli gelir sahibi olacağını, hem de denetim altında tutulacaklarını vurgulamıştır.⁹ Bu yönüyle de, Diyanet İşleri’nin kurumsallaşma serüveninin aslında giderek özerk bir yapıya yol açması beklenirken, tam tersine, denetleyici ve sınırlayıcı bir kimlik kazandığı görülür.

14 Eylül 1965 gazetelerine yansıyan bir gelişme siyaset içinde kurumla ilgili sorunlar ve tartışmalar çıkmaya başladığının göstergesiydi. “Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy’un Arası Açıldı” başlığıyla sunulmuş bir haberde “Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy’un Diyanet İşleri personel müdürlüğüne yaptığı tayinin başbakan tarafından imzalanmaması Altınsoy ile Ürgüplü arasında yeni bir koalisyon anlaşmazlığının...”¹⁰ doğmasına yol açmıştır deniliyordu. Bakan Altınsoy 80’lerde Anavatan Partisi’nin (ANAP) kurucuları arasında yer alacak, hatta 1984-1989 yılları arasında Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı yapacaktır. O günlerde, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin Niğde Milletvekili olarak Bakanlar Kurulunda yer almaktadır. Suat H. Ürgüplü ise 1940’lı yıllardan beri aktif siyasetin içindedir ve Tek Parti Dönemi’nde Gümrük ve Tekel Bakanlığı yapmış olmasının yanı sıra, DP iktidarında Kayseri Milletvekili ve büyükelçi olarak hizmet verip 1961 seçiminden

itibaren AP Senatörü olarak görev yapmış ve Senato Başkanı olmuştur. 1965 seçimleri öncesinde koalisyon hükümetinde birbirine rakip siyasi partilerden gelen bu iki ismin kurum üzerinden bir mücadeleye girdiği görülür. Altınsoy’un, tayinin imzalanmaması halinde hiçbir kararnameyi imzalamayacağını açıklaması üzerine Ürgüplü Altınsoy’u genel başkanı Türkes’e şikayet eder. Daha sonra Altınsoy’un istediği kararnamenin Ürgüplü tarafından imzalandığı görülür fakat bu gerginlik, kurum üstünden yürütülen son tartışma olmayacaktır.

1965 Genel Seçimleri sonrası Süleyman Demirel’in kurduğu yeni hükümette bir yıldır Diyanet İşleri Başkanlığı yapmakta olan Tevfik Gerçekler, görevden alınır. 17 Aralık 1965’te başkanlığa getirilen İbrahim Elmalı ise on bir ay görevde kalabilecektir. İstikrarlı bir siyasi iktidarın Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal yönetiminde de bir istikrara ve sürekliliğe yol açtığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca AP İktidarı henüz 6. ayını doldurduğunda mezhep kavgası iddiaları gündeme gelir: 17 Haziran 1966 tarihli Milliyet’te, Diyanet’ten sorumlu devlet bakanı Refet Sezgin’in din adamlarını göreve davet ederek İzmir’in Ortaca köyünde çıkan “Sünni-Alevi çatışmasına” karşı “vatandaşların birlik ve beraberlik yönünde uyarılmasını” emrettiği yazmaktadır.¹¹ Bu sırada “İzmirli Alevilerin” gereken tedbirlerin alınması talebiyle Cumhurbaşkanına ve ilgili yetkililere mektup yazdığı, Ankara’da 200 Alevi öğrencinin “Laik Cumhuriyet istiyoruz” yazılı çelenklerle eylem yaptığı - aynı haberdan - anlaşılmaktadır.¹² Aslında 1966 yılı din-siyaset ilişkisine dair tartışmaların kızıştığı yıllardan biridir. Basında, bir ilçede Atatürk büstünün saldırıya uğrayıp parçalandığı, bir başka ilçede bir köylünün 23 Nisan etkinlikleri sırasında bir öğretmeni dövdüğü,¹³ İsmet İnönü’nün AP’lileri “bunlar mürtecdir” diye itham ederek “bütün Türk milletinin ve dini bütün Türk Müslümanlarının düşmanı”¹⁴ olarak nitelendirdiği ve Nurculara sahip çıkmakla suçladığı çıkar; ayrıca Senato zaman zaman Alevi-Sünni gerginliğinin tartışılmasına sahne olmaktadır. Bu tartışmaların yapıldığı günlerde Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı’nın Mevlid Kandili kutlamaları için Tunus’a gittiği sırada Cumhurbaşkanı Sunay’ın Nurculuğun Anayasa’ya aykırılığının Yargıtay kararı ile sabit olduğunu açıkladığı ve Diyanet İşleri Başkanlığını Nurculuk konusunda uyanık ve uyandırıcı olmaya davet ettiği görülür. Diyanet İşleri Başkanının Nurculara karşı yeterince kararlı bir duruş sergilemediği ve onları kolladığı yönündeki ithamlar basında sık sık yer alırlar. Öyle ki Elmalı’nın yurt dışı gezisine yanında laiklik karşıtı isimlerle gittiği ileri sürülür. Bunun üzerine Elmalı, Tunus seyahatinden geri çağırılmış, 30 Temmuz 1966 tarihli beyanında söylentilere itibar edilmemesini istemiş, Tunus’ta Müslüman Kardeşler gibi İslamcı örgütlerle görüşme yaptığı yönündeki iddiaların gerçeği yansıtmadığını vurgular. Buna rağmen, 1 Ağustos 1966 tarihli Milliyet, Devlet Bakanı Refet Sezgin’in Elmalı ile görüşüp açıklama yapacağını yazar. Tartışmalar bir süre durulsa da Eylül ayı ortalarında Elmalı, bu kez Türkiye İşçi Partisi milletvekillerinin hedefi olmuştur: “Elmalı, hilafet müjdesi fısıldıyor” başlıklı haberde Yozgat

⁸ *Milliyet*, “Din adamları kontrolsüz”, 25 Haziran 1965 s. 3.

⁹ *Milliyet*, “Din adamları kontrolsüz”, s. 3.

¹⁰ *Milliyet*, “Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy’un Arası Açıldı”, 14 Eylül 1965, s. 1.

¹¹ *Milliyet*, “Devlet Bakanı, din adamlarını göreve davet etti”, 17 Haziran 1966, s. 1.

¹² *Milliyet*, “Devlet Bakanı, din adamlarını göreve davet etti”, s.1

¹³ *Milliyet*, “Bir Atatürk büstü daha parçalandı”, 25 Nisan 1966, s. 1

¹⁴ *Milliyet*, “İnönü: ‘Bunlar Mürtecdir’”, 4 Haziran 1966, s. 1.

Milletvekili Ziya Bahadır "AP, 27 Mayıs Devrimi'ne karşı bir ihtilal peşindedir" iddiasında bulunarak "kara bir perde ardında halkı ümmetçi, geri ve ilkel bir yönetime hazırlamak için" kurumun kullandığını savunur.¹⁵ Bu anlamda Bağımsız Milletvekili Muzaffer Karan sözlü soru önergesi ile iddialara cevap verilmesini talep eder.

Birkaç gün sonra başkan yardımcısı Cemalettin Kaplan'ın Nurcu toplantılarına katıldığı iddiası basına yansır ve bakanın Kaplan'ı görevden alma emrine Elmalı'nın karşı çıktığı iddia edilir.¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığının cemaat ve tarikatlar ile ilişki içinde olduğu iddiaları hiç ispatlanmasa da, uzun bir süre gündemi meşgul etmiştir. Kurumun giderek daha fazla aktif siyasete malzeme olduğu; bu minvalde giderek ve ister istemez siyasallaştığı görülür. Dinin siyasete alet edildiği iddiaları ise, siyasiler arasındaki tartışmalarla sınırlı kalmayıp Diyanet İşleri Başkanlığı siyasiler tarafından doğrudan hedef alınıp bu tartışmalara malzeme edildikçe daha da somut hale gelmiştir. Ekim 1966'da İbrahim Elmalı'nın Nurculuğa karşı olan bir kitabı Din İşleri Yüksek Kurulunun onay yetkisini kullanarak toplattığı¹⁷ iddiaları basında öne çıkar; ertesi gün Milliyet "Diyanet İşleri Başkanı görevinden alınıyor" başlıklı haberinde Elmalı'nın yerine Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı Rıza Akses'in bakacağını yazar. Devlet Bakanı Refet Sezgin iddiaları yalanlasa da birkaç gün sonra Elmalı hakkında Ceza Kanunu'nun 163. maddesinden soruşturma başlatıldığı, Elmalı için "halifeliği geri getirme çabasında" olduğu iddiasıyla azil kararının yazıldığı belirtilir.¹⁸ Elmalı ve onun yardımcısı Kaplan görevinden alınmış ve Din İşleri Yüksek Kurulunun seçimlerinin Danıştay tarafından iptal edilip yenilenmesine karar verilmiştir. Devlet Bakanı Sezgin doğrudan Elmalı'ya hedef alıp onun "dinî duyguları politikanın içine soktuğunu" söylemiş ve "AP dışındaki bir partiye" hizmet ettiğini iddia etmiştir.¹⁹

Diyanet İşleri Başkanlığındaki tasfiye bununla sınırlı kalmaz. Elmalı taraftarı olduğu belirtilen başka yöneticiler de görevden alınır. Bu yaptırımlar sonrası da kuruma Nurcuların doldurulduğu iddiaları dinmez. 27 Ocak 1967 tarihli gazete, üç bakanın başkanlığı denetlediği haberi verirken Nur toplantıları düzenlediği iddia edilen, "Nurculuktan tutuklanan" kişilerin hâlâ kurumda çalışmaya devam ettiklerini ileri sürer.²⁰ Bu iddia ve haberler doğru olsun/olmasın kurumun siyasallaştığı algısının kendiliğinden siyasi bir gündem yaratarak kurumu siyasi tartışmaların içine çektiğini gösterir. Bu bağlamda, 12 Haziran 1967'de gazete Devrim Diyanet Sitesi Cami Yaptırma Derneği'nin adından Devrim kelimesinin çıkarılmasını dahi laik devleti hedef alan bir haber olarak sunar.²¹ Bu dönemde

Nurcu olduğu gerekçesiyle tutuklanan 7 sanıktan 3'ü Diyanet İşleri Başkanlığı personeldir. Bu üç personelden birinin izin alarak ortadan kaybolduğu, arandığı, diğer iki personelin ise kurumun kütüphanesinde gizli toplantılar yaptığı iddia edilir. İddiaları gündeme taşıyan gazete ayrıca tutuklu sanıklardan Sait Özdemir'in vaizlik yaptığı dönemde Hakses'in makam aracını kullandığı gerekçesiyle, onun tarafından korunduğu izlenimi edinildiği; ayrıca Hakses'in demeçlerine dayandırılan bu haberde, sanıklar hakkında hiçbir idari işlem yapılmadığı belirtilmiştir.²²

Din görevlilerinin cemaat ve tarikatlar ile ilişkili oldukları yönündeki iddialar, Cevdet Sunay'a sunulduğu iddia edilen bir raporda da yer bulur. 15 Ekim 1967 tarihli Milliyet "Nurcular hakkında Sunaya rapor verildi" başlıklı haberinde "Diyanet İşleri Başkanlığında önemli noktalara sistemli bir şekilde Nurcuların yerleştirildiği" belirtip bu yapılanmanın başını başkan yardımcısı Yaşar Tunagür'ün çektiğini iddia etmiştir.²³ Raporda şu ifadeler yer verilmektedir: "Personel Dairesi Başkanlığı ile Özlük İşleri Müdürlüğü son birkaç ay içerisinde tamamen değiştirilmiş Nurcu olmayan memurlar uzaklaştırılmış ve/veya pasif hizmetlere verilmiş" denilerek, "yerlerine Nurcu, bölgeci olanların"²⁴ yerleştirildiği iddia edilmiştir. Nurcu oldukları tek tek açıklanan personelin içinde özellikle Yaşar Tunagür dikkat çeker. Tunagür, 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi'nden sonra, Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) lideri Fetullah Gülen'i Diyanet İşleri Başkanlığına vaiz olarak alıp yükselmesini destekleyen kişi olarak da gündeme gelmiş, hem ulusal basında, hem de bizzat dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in ağzından maksatlı bir ihanet planının parçası olarak anılmıştır: "[Gülen,] bir Diyanet personeli olarak bu prestiji edinmeye çalışıyor [ve] Edirne'de vaizlik sınavına giriyor; notların üzerinde yapılan tahrifat görüyor dosyasında; 60 ihtilalden 65 yılına kadar Diyanet'te yedi başkan değişmiştir ama başkan yardımcısı Yaşar Tunagür değişmemiştir, onun yardımıyla Edirne'den alınarak İzmir'e Kestane Pazarı'na götürülüyor."²⁵ 8 Mart 1972 tarihli TBMM oturumunda konuşan Senatör Mehmet Özgüneş'ün verdiği bilgiye göre, Tunagür, başkan yardımcısı olduğu dönemde genel seçimler öncesi Doğu illerini gezerek AP için oy istemiştir ve "Demirel bana tabidir, ben ona değil" demiştir. Yine Özgüneş tarafından Tunagür'e ait olduğu öne sürülen ifadeler Bakanın "bir kukla" olduğu, politik gücün kendisinde olduğu yönündedir.²⁶ 1960'ların Diyanet İşleri başkan yardımcısı Tunagür'ün adının 1970'lerden 2010'lara muhtelif zamanlarda siyasetle ve ajanlıkla anılması dikkat çekicidir. Kurum başka hiçbir dönemde aktif siyasetle bu denli

¹⁵ *Milliyet*, "Elmalı için Meclise sözlü soru verildi", 22 Eylül 1966 s. 1.

¹⁶ *Milliyet*, "Elmalı yardımcısı için verilen emri yerine getirmedi", 26 Eylül 1966 s. 3.

¹⁷ *Milliyet*, "İbrahim Elmalı Nurculuğa karşı kitabı toplattı", 26 Eylül 1966 s. 1.

¹⁸ *Milliyet*, "Elmalı'nın azil kararnameyi Sunay'ı bekliyor", 11 Ekim 1966 s. 1.

¹⁹ *Milliyet*, "Sezgin "Din politikaya âlet edilemez" dedi", 29 Kasım 1966 s. 7.

²⁰ *Milliyet*, "3 Bakan Diyanet İşlerini Denetledi", 27 Ocak 1967 s. 1.

²¹ *Milliyet*, "Diyanet sitesinin adından "Devrim" kelimesi çıkarıldı", 12 Haziran 1967 s. 3.

²² *Milliyet*, "Nurculuk Sanıkları", 21 Haziran 1967 s. 7.

²³ *Milliyet*, "Nurcu'lar hakkında Sunaya rapor verildi", 15 Ekim 1967 s. 1.

²⁴ *Milliyet*, "Nurcular hakkında Sunay'a rapor verildi", 15 Ekim 1967, s. 7.

²⁵ *Sözcü*, "Eski Diyanet İşleri Başkanı Görmez'den Flaş Açıklamalar", <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/eski-diyanet-isleri-baskani-gormezen-flas-aciklamalar-2528162/>, (12.11.2018).

²⁶ Erden Üçüncüoğlu, "Devletin Sinsice (!) Ele Geçirilmesi", <https://erdenucuncuoglu.net/devletin-sinsice-ele-gecirilmesi/>, (12.11.2018).

iç içe görünmemiş, kurumsallaşmanın tamamlanmamış olması ile kurumun siyasi tarafsızlığının nesnesi haline gelmesi de bu dönemde birbirini besleyen iki olgu olarak öne çıkmışlardır. Kurumun siyasallaşması siyasetin kuruma sürekli müdahalesi ile sonuçlanır: İbrahim Elmalı'nın yerine göreve getirilen Ali Rıza Hakses, bir yılı dolmadan mecburi izne çıkartılmıştır. Bunun üzerine Hakses Danıştay'a başvurup sağlığının yerinde olduğunu ve ilgili yasada mecburi izin diye bir yaptırımın olmadığını söylemiştir fakat bakanlık, iki kere daha Hakses'i mecburi izne çıkardıktan sonra 1968 Ocak'ında emekliye sevk etmiştir.

Yeni başkan, Lütfi Doğan, kurumun başına vekaleten atandıktan sonra ilk olarak üç daire başkanının odalarından Atatürk'ün resmini kaldırdıkları haberiyle karşı karşıya kalır. 10 Nisan 1968 tarihli Milliyet'te yer alan haber 19 Nisan 1968 tarihli bir tezkir yazısıyla düzeltilebilmiştir. Lütfi Doğan'ın görevde olduğu yıllarda, bizzat kendisiyle ilgili olmasa da kurum personeliyle ilgili iddia ve eleştiriler sürmüştür. Başkan yardımcısı Tunagür, Mayıs 1970'de Cevdet Sunay'a iletilen rapor sonucunda "yurt içinde gericiliği tahrik ve teşvik edici çalışmaların başını çektiği" iddiasına konu olur. 12 Mart 1971 Askerî Muhtırası'ndan sonra, önce iki ay izne çıkartılıp, sonra yurt dışına çıkış müsaadesi kaldırılarak görevden alınmıştır. Tunagür gözaltına alınıp tutuklandıktan sonra altı ay hapsede kalmıştır.

12 Mart Rejimi, partiler üstü bir hükümet kurulması ile birlikte, Mehmet Özgüneş'i Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı yapar. Özgüneş Tunagür hakkında müfettişleri görevlendirerek inceleme yaptırdıktan sonra, "Diyanet İşleri Nurcuların karargâhı olmuş"²⁷ sonucuna varır. Beş ay sonra İzmir sıkıyönetim mahkemesinde görülen Nurculuk davasında hakim karşısına çıkan sanıklardan olan Ali Osman Yüksel'in ifadeleri yaklaşık yarım asır sonra bugün bile kayda değerdir: "Gittiğim toplantılarda nur risaleleri okunuyor[du] ve bunları tefsir ediyorduk (...) bu toplantılarda bilhassa Fethullah Gülen yakın bir tarihte Türkiye'de şeriat devletinin kurulacağını, başa din adamlarının geleceğini söylüyordu, 2 defa kendisini "milleti peşinden götürüp yanlış yola sürüklüyorsun, bu doğru değildir" diye ikaz ettim, bana "akıl öğrenmeye ihtiyacım yok" diye cevap verdi."²⁸

12 Mart Rejimi'nin kuruma getirdiği yeniliklerden biri de Binbaşı Ahmet Okutan'ın başkan yardımcılığı görevine getirilmesidir. Okutan, kurumda aktif görev alacaktır ve çoğu zaman kurumun sözcüsü gibi rol alacaktır; iki haftada bir düzenli olarak çıkan resmî yayın organı Diyanet Gazetesi'nde çıkan yazılarının yanı sıra, kurumun Türk Hava Kurumu gibi askerî kurumlarla ilişkilerinin güçlenmesinde öncü olacaktır. İki yıllık geçici görevlendirmesi sona erdikten sonra yeniden görevlendirilen Okutan'ın kurumun içinden gelen bir personel olmayışına karşın kurumsallaşma yolunda oynadığı rol kayda değerdir. Zira 1965 tarihli 633 sayılı yasada öngörülen "dini konularda toplumu aydınlatma" görevi, sadece dinî konularda değil, tırmanan siyasi-toplumsal şiddet ortamında hemen her konuda didaktik bir konum alışıyla sonuçlanır.

V. SONUÇ

²⁷ Milliyet, "Özgüneş: "Diyanet İşleri, Nurcuların karargâhı olmuş"", 28 Nisan 1971, s. 1.

²⁸ Milliyet, "Tunagür de nur âyinlerine katılmış", 21 Eylül 1971, s. 9.

1960'lı yıllarda siyaset, Cumhuriyet'in ilk yıllarından farklı olarak, yukarıdan aşağıya değil toplumsal tabandan gelen diğer bir deyişle sokaklar tarafından belirlenen, devlet katında ve bürokratik makamlarda cisimleşse bile onları aşan bir öznellikte sorunların tartışıldığı ve ilişkilendiği bir alandı.²⁹ Dolayısıyla 1960'lara gelinene dek din-siyaset ilişkisi, devlet ya da hükümetlerin din politikaları ekseninde incelenebilir iken onun toplumsal olanın nüfuzu altında şekil değiştirebilir kendiliğinden ya da aşağıdan yukarıya bir tazyikle dönüşeceği düşünülemezdi. 1960'lardan itibaren ise, tam tersine, yalnızca siyasi gündemi değil, kurumların konum alma biçimlerini de etkilemiş ve belirlemiş olan bir siyaset sahası söz konusudur. Siyaset kavramının özellikle çatışma merkezli tanımlarına işaret eden bu yıllar din-siyaset ilişkisinin seyrini de bir ölçüde değiştirdiler. 1961 Anayasası ve onun nezuur kurumlarıyla birlikte devletin toplum hayatını ilgilendiren ve de doğrudan müdahil olduğu bütün alanlarında olduğu gibi din-siyaset ilişkileri de yeniden yapılandırılmak zorundaydı.

Bu açıdan bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığına ilişkin yalnızca yasal mevzuatın yenilenmesinde değil, onun yönetim katından yetkili birimlerine kadar birçok bürokratik işlemlerde etkin olan siyasallaşmanın izi sürülmüştür. Özellikle 1970'ler boyunca öne çıkan toplumsal kutuplaşma ve siyasal çatışma olgularının hazırlayıcısı olan 1960'ların Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde bir röntgeni çekilmeye çalışılmıştır.

VI. KAYNAKÇA

- [1] 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun, Resmî Gazete: 2.7.1965, S. 12038.
- [2] Cumhuriyet, "Diyanet İşlerinde Neler Oluyor?", 22 Eylül 1965, s. 1.
- [3] Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- [4] Kaynar, M. Kaan, "Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 1091-1108.
- [5] Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- [6] Milliyet, "Bir Atatürk büstü daha parçalandı", 25 Nisan 1966, s. 1
- [7] Milliyet, "Bir defadan fazla Hacca gidilmemesi istendi", 21 Mayıs 1965, s. 2.
- [8] Milliyet, "Din adamları kontrolsüz", 25 Haziran 1965 s. 3.
- [9] Milliyet, "Diyanet sitesinin adından "Devrim" kelimesi çıkarıldı", 12 Haziran 1967 s. 3.
- [10] Milliyet, "Elmalı'nın azil kararnameşi Sunay'ı bekliyor", 11 Ekim 1966 s. 1
- [11] Milliyet, "Elmalı için Meclise sözlü soru verildi", 22 Eylül 1966 s. 1.
- [12] Milliyet, "Elmalı yardımcısı için verilen emri yerine getirmedi", 26 Eylül 1966 s. 3.
- [13] Milliyet, "İbrahim Elmalı Nurculuğa karşı kitabı toplattı", 26 Eylül 1966 s. 1.
- [14] Milliyet, "İnönü: 'Bunlar Mürteçidir'", 4 Haziran 1966, s. 1.

²⁹ Mete Kaan Kaynar, "Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 1096.

- [15] *Milliyet*, “Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak”, 20 Temmuz 1965, s. 3.
- [16] *Milliyet*, “Nurcu'lar hakkında Sunaya rapor verildi”, 15 Ekim 1967 ss. 1-7.
- [17] *Milliyet*, “Nurculuk Sanıkları”, 21 Haziran 1967 s. 7.
- [18] *Milliyet*, “Özgüneş: “Diyanet İşleri, Nurcuların karargâhı olmuş””, 28 Nisan 1971, s. 1.
- [19] *Milliyet*, “Sezgin “Din politikaya âlet edilemez” dedi”, 29 Kasım 1966 s. 7.
- [20] *sMilliyet*, “Tunagür de nur âyinlerine katılmış”, 21 Eylül 1971, s. 9.
- [21] *Milliyet*, “Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy'un Arası Açıldı”, 14 Eylül 1965, s. 1.
- [22] *Sözcü*, “Eski Diyanet İşleri Başkanı Görmez'den Flaş Açıklamalar”, www.sozcu.com.tr/2018/gundem/eski-diyamet-isleri-baskani-gormezden-flas-aciklamalar-2528162/, (12.11.2018).
- [23] Üçüncüoğlu, Erden, “Devletin Sinsice (!) Ele Geçirilmesi”, erdenucuncuoglu.net/devletin-sinsice-ele-gecirilmesi/, (12.11.2018).